

Ks. Bogdan Kulik MSF*
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

CZY TO JUŻ JEST KONIEC ŚWIATA? PRÓBA ODPOWIEDZI NA PYTANIE W ŚWIETLE ESCHATOLOGII HANSA URSA VON BALTHASARA

Wydaje się, że wojnę na Ukrainie, ogólnoświatowy kryzys gospodarczy, zmiany klimatyczne, zagrożenie pandemią spowodowaną przez wirusa SARS-CoV-2 wiele osób uznaje za apokaliptyczne znaki końca świata. Artykuł jest próbą odpowiedzi na pytanie, czy w świetle wiary w Chrystusa można mówić, że koniec świata jest już bliski. W tym celu, po nakreśleniu ogólnej charakterystyki eschatologii Hansa Ursa von Balthasara, zaprezentowane zostanie jego rozumienie końca świata, a następnie skonfrontuje się je z eschatologią włoskiego teologa Antonia Nitroli, który swoją refleksję o końcu dziejów skupia na paruzji. W artykule przypomina się także potrzebę chrześcijańskiego przygotowania do śmierci, która z perspektywy indywidualnej każdego człowieka może być nazwana końcem świata.

WSTĘP

Eschatologia szwajcarskiego teologa Hansa Ursa von Balthasara (1905–1988), jednego z największych teologów XX wieku, wielu osobom kojarzy się z tzw. pustym piekłem. Jednak nadzieja na zbawienie wszystkich ludzi¹, której bronił

* Dr Bogdan Kulik MSF – prezbiter Misjonarzy Świętej Rodziny, wykładowca teologii dogmatycznej w Wyższym Seminarium Duchownym Misjonarzy Świętej Rodziny w Kazimierzu Biskupim, zajęcia zlecone na Wydziale Teologicznym UAM w Poznaniu, duszpasterz krajowy Apostolstwa Dobrej Śmierci (apostolstwo.pl), redaktor naczelny kwartalnika „Nadzieja i Życie”; e-mail: kulikbogdan@op.pl; ORCID: 0000-0002-8627-3821.

¹ Zob. np. M. Raczyński-Rożek, *Le escatologie della speranza. Hans Urs von Balthasar e Wacław Hryniewicz*, Wrocław 2019, s. 17–182.

teolog nazwany przez kard. Josepha Ratzingera „autentycznym mistrzem wiary”², jest tylko jednym z zagadnień, jakie poruszał w swojej teologii rzeczy ostatecznych. Myśl bazylejczyka może być pomocą także w pogłębieniu refleksji o końcu świata podjętej w niniejszym artykule, który składa się z trzech punktów.

W punkcie pierwszym zostanie ogólnie scharakteryzowana eschatologia Hansa Ursa von Balthasara. W punkcie drugim uwaga zostanie skupiona na nauce szwajcarskiego teologa o końcu świata. W punkcie trzecim dokona się oceny tej nauki w świetle paruzjologii współczesnego włoskiego teologa Antonia Nitroli. Artykuł zostanie zakończony próbą odpowiedzi na pytanie postawione w tytule: „Czy to już jest koniec świata?”.

OGÓLNA CHARAKTERYSTYKA ESCHATOLOGII HANSA URSA VON BALTHASARA

Dwadzieścia jeden tekstów von Balthasara poświęconych nauce o rzeczach ostatecznych³ można podzielić na cztery grupy, jednocześnie wskazując cztery okresy w jego eschatologii⁴.

I. Okres młodzieńczych dzieł eschatologii egzystencjalnej. Wyznaczają go dwa pisma: *Historia problemu eschatologicznego w nowoczesnej literaturze niemieckiej* (1930)⁵ i *Apokalipsa duszy niemieckiej. Studia na temat nauki o postawach ostatecznych* (1937–1939)⁶. Pierwszy tekst jest pracą doktorską dwudziestopięcioletniego von Balthasara obronioną na Wydziale Filozofii Uni-

² J. Ratzinger, *Un uomo della Chiesa nel mondo*, w: Hans Urs von Balthasar, *Figura e Opera*, a cura di K. Lehmann, W. Kasper, Casale Monferrato 1991, s. 454.

³ Szczegółowe omówienie tych tekstów zob. w: B. Kulik, *L'uomo alla luce dell'escatologia in Hans Urs von Balthasar*, Kazimierz Biskupi 2014, s. 21–65.

⁴ Zob. J.-H. Tüek, *Nachbetrachtung*, w: H.U. von Balthasar, *Eschatologie in unserer Zeit. Die letzten Dinge des Menschen und das Christentum*, Freiburg 2005, s. 118–120; N.J. Healy, *The eschatology of Hans Urs von Balthasar. Being as communion*, Oxford 2005, s. 14–15.

⁵ H.U. von Balthasar, *Geschichte des eschatologischen Problems in der modernen deutschen Literatur. Abhandlung zur Erlangung der Doktorwürde der philosophischen Fakultät in der Universität Zürich* (Studienausgabe der frühen Schriften 2), Freiburg 1998².

⁶ H.U. von Balthasar, *Apokalypse der deutschen Seele. Studien zu einer Lehre von letzten Haltungen*, t. 1: *Der deutsche Idealismus* (1937), t. 2: *Im Zeichen Nietzsches* (1939), t. 3: *Die Vergöttlichung des Todes* (1939), Freiburg 1998 (Studienausgabe der frühen Schriften 3). Na temat eschatologii w tym dziele zob. np. M. Weber, *Das Goethebild Hans Urs von Balthasars in der „Apokalypse der deutschen Seele”*, Münster 2002, s. 22–27, https://www.academia.edu/es/5207713/Das_Goethebild_Hans_Urs_von_Balthasars_in_der_Apokalypse_der_deutschen_Seele [dostęp: 24.09.2022]; M. Urban, *Hans Urs von Balthasar wobec idealizmu niemieckiego. Myśl chrześcijańska a refleksja filozoficzna*, Kraków 2017, s. 59–73.

wersytetu w Zurichu, a drugi jego zapowiedzianą, rozbudowaną, trzytomową kontynuacją i uzupełnieniem⁷. Pisma te nie są eschatologią „pozytywną”, rozumianą jako systematyczny wykład nauki o rzeczach ostatecznych, lecz eschatologią „egzystencjalną”, którą von Balthasar definiuje w doktoracie jako: „Nauczanie na temat relacji ducha, postrzeganego jako jedność, i jego ostatecznego lub wiecznego przeznaczenia”⁸. Von Balthasar wyjaśnia, że chce skłonić „wielkie postacie nowoczesnej historii myśli niemieckiej, aby wyznały osobisty stosunek do rzeczywistości ostatecznej”⁹.

II. Okres krótkich esejów eschatologii systematycznej. Obejmuje czas powstania trzynastu krótkich tekstów, w których von Balthasar wypowiada się na temat natury oraz wybranych, szczegółowych zagadnień eschatologii. Chronologicznie są to: 1. *Eschatologia w naszych czasach* (1954–1955)¹⁰; 2. *Rzeczy ostateczne człowieka a chrześcijaństwo* (1955)¹¹; 3. *Śmierć w myśli współczesnej* (1956)¹²; 4. *Eschatologia* (1957)¹³; 5. *Eschatologia, teologia „rzeczy ostatecznych”* (1959)¹⁴; 6. *Wiara i oczekiwanie* (1965)¹⁵; 7. *Biblia i koniec czasu* (1968)¹⁶; 8. *Człowiek i życie wieczne* (1972)¹⁷; 9. *Eschatologia w zarysie* (1974)¹⁸; 10. *Sąd* (1980)¹⁹;

⁷ Zob. H.U. von Balthasar, *Geschichte...*, s. 13.

⁸ Tamże [tłum. własne]; zob. H.U. von Balthasar, *Apokalypse...*, t. 1: *Der deutsche Idealismus...*, s. 5–6.

⁹ H.U. von Balthasar, *Il nostro compito. Resoconto e progetto*, Milano 1991, s. 29 [tłum. własne].

¹⁰ H.U. von Balthasar, *Eschatologie in unserer Zeit*, w: tenże, *Eschatologie in unserer Zeit...*, s. 11–85.

¹¹ H.U. von Balthasar, *Die letzten Dinge des Menschen und das Christentum*, w: tenże, *Eschatologie in unserer Zeit...*, s. 89–115.

¹² H.U. von Balthasar, *Der Tod im heutigen Denken*, „Anima” 11 (1956), s. 292–299.

¹³ H.U. von Balthasar, *Eschatologie*, w: *Fragen der Theologie heute*, Hrsg. J. Feiner, J. Trütsch, F. Böckle, Einsiedeln–Zürich–Köln 1957, s. 403–421. Dalej korzystam z tłum. wł.: *I novissimi nella teologia contemporanea*, Brescia 1967.

¹⁴ H.U. von Balthasar, *Eschatologie, die Theologie der Letzten Dinge*, w: *Theologie Heute. Eine Vortragsreihe des Bayerischen Rundfunks*, Hrsg. L. von Reinisch, München 1959, s. 131–140.

¹⁵ H.U. von Balthasar, *Glaube und Naherwartung*, w: tenże, *Zuerst Gottes Reich. Zwei Skizzen zur biblischen Naherwartung* (Theologische Meditationen 13), Einsiedeln 1966, s. 7–30. Dalej korzystam z tłum. wł.: *Fede e attesa*, w: *Anzitutto il regno di Dio. Due saggi sulla parusia biblica*, Brescia 1968, s. 9–26.

¹⁶ H.U. von Balthasar, *Bibel und Endzeit*, w: tenże, *Zuerst Gottes Reich...*, s. 30–60. Dalej korzystam z tłum. wł.: *Bibbia e fine del tempo*, w: *Anzitutto il regno di Dio. Due saggi sulla parusia biblica*, Brescia 1968, s. 27–52.

¹⁷ H.U. von Balthasar, *Der Mensch und das Ewige Leben*, „Internationale katholische Zeitschrift Communio” 20 (1991) 1, s. 3–19. Wskazuję 1972 rok jako datę publikacji, ponieważ tekst pierwotnie ukazywał się w siedmiu częściach w kolejnych numerach (15–21) tygodnika „Konradblatt. Wochenzeitung für das Erzbistum Freiburg” (Karlsruhe).

¹⁸ H.U. von Balthasar, *Eschatologie im Umriss*, w: tenże, *Pneuma und Institution* (Skizzen zur Theologie 4), Einsiedeln 1974, s. 410–455. Dalej korzystam z tłum. wł.: *Lineamenti di escatologia*, w: *Lo spirito e l'istituzione* (Saggi Teologici 4), Brescia 1979, s. 353–391.

¹⁹ H.U. von Balthasar, *Gericht*, „Internationale katholische Zeitschrift Communio” 9 (1980) 3, s. 227–235.

11. *O chrześcijańskiej teologii nadziei* (1981)²⁰; 12. *Pierwociny nowego świata* (1983)²¹; 13. *Sądy Boże w Apokalipsie* (1985)²².

III. Okres dojrzałej syntezy eschatologii. Okres ten wyznacza jedno dzieło, które uznaje się za dojrzałą eschatologię szwajcarskiego teologa, a mianowicie *Final*²³ jego *Teodramatyki*. Von Balthasar podejmuje w nim wszystkie główne tematy eschatologii chrześcijańskiej (niebo, piekło, sąd, śmierć, czyściec, międzyświat, zmartwychwstanie, nadzieja chrześcijańska, obcowanie świętych)²⁴. Lektura tekstu wymaga dużego skupienia i cierpliwości, ponieważ teolog posługuje się metodą, którą określa jako „*ruh «cykliczny» myśli, przez co te same problemy – lub inne analogiczne – będą podjęte ponownie, więcej niż jeden raz i na różnych poziomach*”²⁵.

IV. Okres eschatologii polemicznej schyłku życia. Obejmuje ostatnie cztery lata życia teologa, kiedy publikuje pięć krótkich pism polemicznych będących odpowiedzią na zarzuty stawiane mu ze względu na jego nadzieję na zbawienie wszystkich ludzi. Są to: 1. *Mała katecheza o piekle* (1984)²⁶; 2. *Czy wolno mieć nadzieję, że wszyscy będą zbawieni?* (1986)²⁷; 3. *Na pytanie: „Nadzieja dla*

²⁰ H.U. von Balthasar, *Zu einer christlichen Theologie der Hoffnung*, „Münchener theologische Zeitschrift” 32 (1981) 2, s. 81–102.

²¹ H.U. von Balthasar, *Der Erstling der neuen Welt*, „Internationale katholische Zeitschrift Communio” 12 (1983) 3, s. 214–218.

²² H.U. von Balthasar, *Die göttlichen Gericht in der Apokalypse*, „Internationale katholische Zeitschrift Communio” 14 (1985) 1, s. 28–34. Dalej korzystam z tłum. wł.: *I giudizi divini nell'Apocalisse*, „Communio” [wyd. wł.] 79 (1985), s. 14–21.

²³ H.U. von Balthasar, *Theodramatik*, t. 4: *Das Endspiel*, Einsiedeln 1983. Dalej korzystam z tłum. wł.: *Teodrammatica*, t. 5: *L'ultimo atto*, Milano 1986.

²⁴ Szczegóły odnośnie do lokalizacji wskazanych tematów można znaleźć w: B. Kulik, *L'uomo...*, s. 55.

²⁵ H.U. von Balthasar, *Il tutto nel frammento*, Milano 1990, s. 3 [tłum. własne]. Na temat metody teologicznej von Balthasara zob. np. A. Scola, *Hans Urs von Balthasar. Uno stile teologico*, Milano 1991; I. Bokwa, *Metoda teologii Hansa Ursy von Balthasara*, „Studia Theologica Varsaviensia” 34 (1996) 2, s. 51–74; tenże, *Trynitarno-chrystologiczna interpretacja eschatologii w ujęciu Hansa Ursy von Balthasara*, Radom 1998, s. 49–67; K.T. Wencel, *Hans Urs von Balthasar. Teologia chwały*, Kraków 2001, s. 91–98; M. Hauke, *Auf den Spuren des Origenes. Größe und Grenzen Hans Urs von Balthasars*, Theologisches. Beilage der „Offerten-Zeitung für die katholische Geistlichkeit Deutschlands” 35 (2005) 9, kol. 556–557.

²⁶ H.U. von Balthasar, *Kleine Katechese über die Hölle*, „L'Osservatore Romano” [wyd. niem.], 21 September 1984, s. 1–2.

²⁷ H.U. von Balthasar, *Was dürfen wir hoffen?*, Einsiedeln 1986. Dalej korzystam z tłum. wł.: *Sperare per tutti*, Milano 1989. Tłumaczenie tytułu polskiego za: H.U. von Balthasar, *Czy wolno mieć nadzieję, że wszyscy będą zbawieni?*, przekł. i wprowadzenie ks. S. Budzik, Tarnów 1998.

wszystkich”. Odpowiedź na artykuł ks. Karla Beslera (1986)²⁸; 4. *Krótki dyskurs o piekle* (1987)²⁹; 5. *Apokatastaza* (1988)³⁰.

H.U. von Balthasar czerpał pełnymi garściami z myśli wielu autorów. Wydaje się, że można wśród nich wskazać czworo szczególnych inspiratorów jego eschatologii: Orygenes, Augustyna, Adrienne von Speyr, Karla Bartha.

Orygenes jako przedstawiciel nurtu przychylnego apokatastazie³¹, a Augustyn jako promotor wiedzy o potępieniu konkretnej grupy ludzi³² znajdują się na antypodach, pomiędzy którymi szwajcarski teolog chce wyznaczyć trzecią drogę – nadziei na zbawienie dla wszystkich, w czym pomaga mu szwajcarska lekarka i mistyczka Adrienne von Speyr, która według niego „nie uprzedza sądu Sędziego świata. Ona nie wie ani tego, co wydaje się wiedzieć Orygenes, ani nawet przeciwnego, tego, co św. Augustyn wie z pewnością”³³. Von Balthasar uważa, że Adrienne „odnowiła części istotne eschatologii tradycyjnej”³⁴, a jego teksty, przede wszystkim ostatni tom *Teodramatyki*, są „naszpikowane” cytatami z jej dzieł do tego stopnia³⁵, że niektórzy komentatorzy uznali *Final* za antologię³⁶ lub parafrazę³⁷ tekstów von Speyr.

Von Balthasar ceni także Bartha, którego określa mianem „stanowczego eksperta w sprawach eschatologii”³⁸ i przejmuje z jego myśli m.in. odrzucenie podwójnej predestynacji jako sprzecznej z prawdą o odkupieniu przez Chrystusa³⁹.

²⁸ H.U. von Balthasar, *Zur Frage: „Hoffnung für Alle”. Eine Antwort auf den Artikel von Pfr. Karl Besler*, Theologisches. Beilage der „Offerten-Zeitung für die katholische Geistlichkeit Deutschlands” 199 (1986), kol. 7363–7366.

²⁹ H.U. von Balthasar, *Kleiner Diskurs über die Hölle*, Ostfildern 1987. Dalej korzystam z tłum. wł.: *Breve discorso sull’inferno*, Brescia 1988. Tłumaczenie tytułu polskiego za: tenże, *Czy wolno mieć nadzieję, że wszyscy będą zbawieni?*

³⁰ H.U. von Balthasar, *Apokatastasis*, „Trierer Theologische Zeitschrift” 97 (1988) 3, s. 169–182. Dalej korzystam z tłum. wł.: *Apokatastasis*, w: tenże, *Sperare...*, s. 117–134.

³¹ Zob. np. H.U. von Balthasar, *I novissimi...*, s. 56; tenże, *Teodrammatica*, t. 5: *L’ultimo...*, s. 201.

³² Zob. np. H.U. von Balthasar, *Sperare...*, s. 47; tenże, *I novissimi...*, s. 55–58.

³³ H.U. von Balthasar, *Teologia della discesa agli inferi*, w: *La missione ecclesiale di Adrienne von Speyr. Atti del II Colloquio Internazionale del pensiero cristiano*, Milano 1986, s. 148–149.

³⁴ H.U. von Balthasar, *Introduzione*, w: *La missione ecclesiale di Adrienne von Speyr...*, s. 15.

³⁵ Np. fragment o czyścicu zob.: H.U. von Balthasar, *Teodrammatica*, t. 5: *L’ultimo...*, s. 311–316.

³⁶ Zob. E. Babini, *L’antropologia teologica di Hans Urs von Balthasar*, Milano 1988, s. 254.

³⁷ A. Strukelj, *Hans Urs von Balthasar e Adrienne von Speyr. L’unità di due opere*, „Communion” [wyd. wł.] 203/204 (2005), s. 38.

³⁸ H.U. von Balthasar, *I novissimi...*, s. 32.

³⁹ Zob. H.U. von Balthasar, *La teologia di Karl Barth*, Milano 1977, s. 37–38; tenże, *I novissimi...*, s. 31; tenże, *Universalismo cristiano*, w: *Verbum Caro* (Saggi teologici 1), Brescia 1968, s. 265–266.

Analiza tekstów von Balthasara umożliwia wyodrębnienie cech charakterystycznych, które pozwalają stwierdzić, że jego teologia rzeczy ostatecznych to:

1) Eschatologia oceniająco-postulująca. Von Balthasar dokonuje oceny eschatologii tradycyjnej oraz jemu współczesnej, wskazując na jej pozytywy i braki, postulując jednocześnie konkretny program jej dalszego rozwoju. Do pozytywów zalicza zauważalne ożywienie w eschatologii⁴⁰, ubolewa jednak nad przedstawianiem jej wciąż według schematu podręczników średniowiecznych i kontrreformacyjnych⁴¹. Postuluje rozjaśnienie wyrażen apokaliptycznych użytych w Biblii⁴² oraz większe podkreślenie znaczenia rzeczy ostatecznych dla innych traktatów teologicznych⁴³.

2) Eschatologia odważna i ortodoksyjna. Szwajcarski teolog ma odwagę prezentować tezy wzbudzające kontrowersje i sprzeciw⁴⁴, jak np. tę o nadziei zbawienia dla wszystkich lub możliwości zmartwychwstania niektórych świętych przed paruzją⁴⁵. Wie, że posuwa się daleko w swoich poszukiwaniach, jednak przypomina o swojej woli pełnego zachowania prawd wiary⁴⁶. Potwierdzeniem jego wierności nauczaniu Kościoła może być międzynarodowa nagroda im. Pawła VI, jaką otrzymał z rąk Jana Pawła II za swój wkład w rozwój teologii⁴⁷.

3) Eschatologia hermeneutycznie odnowiona. Dwa postulaty hermeneutyczne stanowią konkretną propozycję odnowy teologii rzeczy ostatecznych. Pierwszym jest postulat dekosmologizacji danych eschatologicznych, czyli uwolnienia dyskursu o rzeczach ostatecznych od obrazów i wyobrażeń pochodzących z nieaktualnej już wizji świata. Chodzi o to, aby eschatologia przestała być „fizyką rzeczy ostatecznych”⁴⁸ i jej geografią⁴⁹, to znaczy nauką traktującą rzeczy

⁴⁰ H.U. von Balthasar, *I novissimi...*, s. 33.

⁴¹ Tamże, s. 34–36.

⁴² Tamże, s. 69.

⁴³ Tamże, s. 71–72.

⁴⁴ Zob. np. H.U. von Balthasar, *Zur Frage...*, kol. 7363–7366. Na ten temat zob.: E. Piotrowski, *Teodramat. Dramatyczna soteriologia Hansa Ursa von Balthasara*, Kraków 1999, s. 300–325.

⁴⁵ Zob. H.U. von Balthasar, *Księga Baranka. Medytacje nad Apokalipsą św. Jana*, przekł. W. Szymona OP, Kraków 2005, s. 92; tenże, *Teodrammatica*, t. 5: *L'ultimo...*, s. 307.

⁴⁶ Zob. np. H.U. von Balthasar, *I novissimi...*, s. 37; tenże, *Teodrammatica*, t. 5: *L'ultimo...*, s. 14.

⁴⁷ Zob. Giovanni Paolo II, *Discorso in occasione della consegna del „premio internazionale Paolo VI” ad Hans Urs von Balthasar*, Città del Vaticano, 23.06.1984, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/it/speeches/1984/june/documents/hf_jp-ii_spe_19840623_premio-paolo-vi.html [dostęp: 24.10.2022]; J. Ratzinger, *Un uomo...*, s. 457–458.

⁴⁸ Zob. Y. Congar, *Bulletin de théologie dogmatique. Fins dernières*, „Revue des Sciences philosophiques et théologiques” 33 (1949), s. 463; zob. H.U. von Balthasar, *I novissimi...*, s. 43.

⁴⁹ Zob. G. Biffi, *Alla destra del Padre. Nuova sintesi di teologia sistematica. Prefazione di Inos Biffi* (Già e non ancora 408), Milano 2004, s. 173.

ostateczne jak przedmioty ziemskie, dla których stara się znaleźć precyzyjne miejsce w kosmosie⁵⁰.

Drugim postulatem hermeneutycznym jest koncentracja chrystologiczna danych eschatologicznych. Polega ona na wyrażeniu ich w języku chrystologii, ponieważ to Chrystus jest „kwintesencją rzeczy ostatecznych”⁵¹. Zatem w Chrystusie zostają one nie tylko skonkretyzowane, ale i uosobione, a od *eschata* jako miejsc i rzeczy przechodzi się do *Eschatonu*, który jest Osobą Boga-Człowieka⁵².

Koronnym przykładem realizacji obu postulatów jest zdanie należące już do klasyki odnowy eschatologii:

Bóg jest „Rzeczą Ostateczną” stworzenia. On jest niebem dla tego, kto Go osiąga; piekłem dla tego, kto Go traci; sądem dla tego, kto jest przez Niego sądzony; czyścem dla tego, kto jest przez Niego oczyszczany. On jest Tym, dla którego umiera wszystko to, co jest śmiertelne i co zmartwychwstaje dla Niego i w Nim. Ale jest tym jako skierowany ku światu, czyli w swoim Synu Jezusie Chrystusie, który jest objawieniem Boga i przez to kwintesencją rzeczy ostatecznych⁵³.

4) Eschatologia trynitarna i chrystocentryczna. W centrum eschatologii von Balthasar stawia Boga, który jest *Eschatonem* jako Trójca otwierająca się na człowieka w Chrystusie⁵⁴, a celem ostatecznym człowieka jest uczestnictwo w tryni-

⁵⁰ „Chrześcijanin wie, że jego wiara nie jest związana z żadną określoną kosmologią [...]. W naszym kosmosie jest miejsce dla *wszystkiego* – dla tysięcy i milionów różnych rzeczy dla nas nieznanymi, ale nie ma tego miejsca (to można udowodnić z absolutną pewnością!) dla chrześcijańskich «rzeczy ostatecznych»: dla sądu, dla nieba, dla piekła [...]. Chrześcijaństwo przychodzi dziś do człowieka bez łaski kosmologii. Dzięki Bogu została wyrzucona” (H.U. von Balthasar, *Die letzten...*, s. 92, 93, 94).

⁵¹ H.U. von Balthasar, *I novissimi...*, s. 45 [tłum. własne]. Postulat ten jest zgodny z postulatem K. Rahnera, zob. tamże, s. 62; K. Rahner, *Principi teologici dell'ermeneutica di asserzioni escatologiche*, w: *Saggi sui sacramenti e sulla escatologia*, Roma 1969, s. 434–435.

⁵² Zob. H.U. von Balthasar, *Gloria. Una estetica teologica*, t. 1: *La percezione della forma*, Milano 2005, s. 618; zob. K.J. Wallner, *Gott als Eschaton. Trinitarische Dramatik als Voraussetzung göttlicher Universalität bei Hans Urs von Balthasar*, Wien 1992, s. 32.

⁵³ H.U. von Balthasar, *I novissimi...*, s. 45–55. Warto przytoczyć tekst oryginalny: „Gott ist das «Letzte Ding» des Geschöpfes. Er ist als Gewonnener Himmel, als Verlorener Hölle, als Prüfender Gericht, als Reinigender Fegfeuer. Er ist Der, woran das Endliche stirbt und wodurch es zu Ihm, in Ihm aufersteht. Er ist es aber so, wie er der Welt zugewendet ist, nämlich in seinem Sohn *Jesus Christus*, der die Offenbarkeit Gottes und damit der Inbegriff der «Letzten Dinge» ist” (tenże, *Eschatologie...*, s. 407–408).

⁵⁴ „Prawdziwa Rzeczą Ostateczną jest życie trynitarne Boga, które się otworzyło w Jezusie Chrystusie” (H.U. von Balthasar, *Teodrammatica*, t. 5: *L'ultimo...*, s. 49 [tłum. własne]); zob. tenże, *Fede e attesa...*, s. 23.

tarnym życiu Boga⁵⁵. W ten sposób eschatologia von Balthasara jest eschatologią odgórną i teocentryczno-personalistyczną, a nie oddolną i antropocentryczno-kosmologiczną⁵⁶. Von Balthasar uważa, że „nigdy [...] nie można wydedukować jego [człowieka] prawdziwego przeznaczenia, wychodząc po prostu od naturalnych dyspozycji i cech charakteru natury ludzkiej”⁵⁷.

5) Eschatologia jako perspektywa jednocząca całą teologię. Podobnie jak Rahner, von Balthasar uważał, że „rozparcelowanie [teologii] na pojedyncze, niepowiązane ze sobą traktaty jest jej pewną śmiercią”⁵⁸. Eschatologii należy przyznać miejsce centralne, ponieważ „jest «znakiem czasów» teologii współczesnej. Stąd podnosi się każda burza, która zagraża całemu terenowi płodnej teologii, dewastując go lub odnawiając”⁵⁹. Eschatologia nie tylko ubogaca całą teologię⁶⁰, ale pozwala zobaczyć w pełni jej szczególny charakter jako refleksji bazującej na Objawieniu Bożym⁶¹. Dlatego według von Balthasara należy w świetle eschatologii trynitarniej przemyśleć i scalić pozostałe traktaty⁶².

KONIEC ŚWIATA WEDŁUG ESCHATOLOGII HANSA URSA VON BALTHASARA

Centrum rozważań von Balthasara nad końcem świata znajduje się w refleksji nad eschatologią Jezusa, która ma charakter pierwszorzędny i określa eschatologię wtórną, czyli wszystkich ludzi⁶³. Von Balthasar polemizuje z myślą takich teologów jak Johannes Weiss i Albert Schweitzer, którzy przypisują Jezusowi apokaliptyczne oczekiwanie rychłego końca świata. Bazylejczyk uważa, że oczekiwał On na coś całkiem innego – na wypełnienie misji powierzonej Mu przez Ojca.

⁵⁵ „Eschatologia jako całość ma swoje centrum w zamyśle lub postanowieniu Boga, aby świat stworzony z człowiekiem w centrum, który osiąga swój «koniec», przyjąć i dać zamieszkanie w swoim własnym i wewnętrznym życiu bez końca” (H.U. von Balthasar, *Lineamenti...*, s. 382 [tłum. własne]).

⁵⁶ Zob. I. Bokwa, *Metoda...*, s. 55–57; tenże, *Trynitarno-chrystologiczna...*, s. 247.

⁵⁷ H.U. von Balthasar, *Gli stati di vita del cristiano*, Milano 1985, s. 69 [tłum. własne]. „O eschata antropologicznych – nazywanych w sposób pochodny jako: śmierć człowieka, sąd i ostateczne przeznaczenie – mówienie jest uprawione tylko w ramach eschatologii teocentrycznej” (tenże, *Teodrammatica*, t. 5: *L'ultimo...*, s. 48 [tłum. własne]).

⁵⁸ H.U. von Balthasar, *Teologica*, t. 1: *Verità del mondo*, Milano 1989, s. 14; zob. K. Rahner, *Problemi della cristologia oggi*, w: *Saggi di Cristologia e di Mariologia*, Roma 1967, s. 88–89.

⁵⁹ H.U. von Balthasar, *I novissimi...*, s. 31 [tłum. własne].

⁶⁰ Zob. tamże, s. 33.

⁶¹ Zob. tamże, s. 32; H.U. von Balthasar, *Eschatologie, die Theologie...*, s. 131.

⁶² Zob. H.U. von Balthasar, *I novissimi...*, s. 72; B. Kulik, *L'uomo...*, s. 105–159.

⁶³ Zob. H.U. von Balthasar, *Teodrammatica*, t. 5: *L'ultimo...*, s. 18.

Jej realizacja sprawiła, że w Chrystusie zbiegają się: koniec Jego życia, koniec świata, nadejście Królestwa Bożego, otwarcie wertykalnej łączności człowieka z Bogiem⁶⁴ i całe dramatyczne napięcie między nimi obecne w dziejach⁶⁵. W Chrystusie terażniejszość i przyszłość przeplatają się, istnieją jakby jednocześnie⁶⁶. Dlatego zmienia On jakościowo biegnący nadal czas dziejów, chociaż „ma małe znaczenie, czy ten czas jeszcze będzie, czy nie «po» Jego [Chrystusa] śmierci”⁶⁷.

Von Balthasar uważa, że księgi Nowego Testamentu poświadczają jednoczesne istnienie wśród pierwszych chrześcijan dwóch sposobów myślenia: jeden naznaczony był oczekiwaniem żydowsko-apokaliptycznym, drugi eschatologią Chrystusa⁶⁸. Pierwszy zawierał więc oczekiwanie rychłego końca ziemskiej historii poprzedzonego czasem cierpienia, katastrof socjalnych oraz kosmicznych, np. pytanie uczniów o czas i znaki końca świata (zob. Mt 13,4); Pawłowe mówienie o „dniu gniewu” (zob. Rz 2,5)⁶⁹. Drugi objawiał akcenty całkiem nowe, np. odrzucenie jakiegokolwiek wyliczania daty nadejścia dnia Pańskiego (zob. 1 Tes 5,1–3) i przeświadczenie o obecności Królestwa Bożego już teraz (zob. Łk 17,20–21)⁷⁰.

Według von Balthasara najpełniej nowość eschatologii Jezusa i chrześcijan ukazuje Ewangelia św. Jana i jego eschatologia terażniejszościowa, która jest „korektą” żydowsko-apokaliptycznych pozostałości u synoptyków. Przykładem są słowa Jezusa: „Ja jestem zmartwychwstaniem i życiem” (J 11,25), skierowane do Marty, która oczekuje zmartwychwstania Łazarza jeszcze na sposób starotestamentalny⁷¹. Eschatologia terażniejszościowa nie podważa przyszłościowej, ale włącza ją w siebie, ponieważ wszystko, czym Chrystus „już” jest, posiada „jeszcze” swoją przyszłość do odsłonięcia⁷². Ale wszelkie wzmianki o oczekiwaniu

⁶⁴ Zob. H.U. von Balthasar, *Bibbia e fine...*, s. 41–43.

⁶⁵ Zob. H.U. von Balthasar, *Teodrammatica*, t. 5: *L'ultimo...*, s. 28.

⁶⁶ Zob. H.U. von Balthasar, *Teodrammatica*, t. 3: *Le persone del dramma. L'uomo in Cristo*, Milano 1983, s. 125–126.

⁶⁷ H.U. von Balthasar, *Teodrammatica*, t. 5: *L'ultimo...*, s. 17–19; zob. tenże, *Teodrammatica*, t. 3: *Le persone...*, s. 105. Więcej na temat analizy świadomości eschatologicznej Jezusa zob. tamże, s. 83–95.

⁶⁸ Zob. H.U. von Balthasar, *Teodrammatica*, t. 5: *L'ultimo...*, s. 19–20.

⁶⁹ Zob. tamże, s. 38.

⁷⁰ Zob. tamże, s. 38–39.

⁷¹ Eschatologia terażniejszościowa jest „korektą» nie tylko judaistycznego oczekiwania końca jako takiego, ale także tej pozostałości żydowskiego oczekiwania wewnątrz pierwotnego Kościoła i jego dokumentów, w ten sam sposób, jak Jan «koryguje» po cichu w pewnym sensie szczegóły synoptyków. Dla niego wydarzenie Chrystusa, zawsze widziane całościowo, jest wtargnięciem wertykalnym spełnienia czasu horyzontalnego; wtargnięciem, które nie pozostawia czasu niezmiennym z jego terażniejszością, przeszłością i przyszłością, ale go absorbuje w siebie i począwszy od siebie, kształtuje w nowy sposób” (tamże, s. 22 [tłum. własne]).

⁷² Zob. tamże, s. 23–24, 28; H.U. von Balthasar, *Eschatologie in unserer Zeit...*, s. 75.

końca historii w przyszłości są dla von Balthasara „mało znaczącymi pozostałościami żydowskich teorii o końcu”, ponieważ teraz każda chwila stała się ważna⁷³. Choć dramat rozgrywający się między Bogiem a człowiekiem trwa nadal podczas historii rozumianej linearnie⁷⁴, to

[...] prawdziwa historia człowieka i ludzkości dokonuje się nie horyzontalnie, na płaszczyźnie czasowej, ale wertykalnie na płaszczyźnie, która przebiega między czasem a wiecznością, między człowiekiem a Bogiem. Prawdziwą historią jest oddalenie się świata od swego początku w Bogu i usunięcie tego dystansu [...] ⁷⁵.

W świetle takiej eschatologii w pierwotnym Kościele następuje zmiana sposobu rozumienia: końca świata i sądu, znaków ich nadejścia oraz obrazów je wyrażających. Podczas gdy z punktu widzenia żydowskiego koniec jest wciąż oczekiwany później, to z punktu widzenia chrześcijańskiego jest już obecny w Chrystusie, chociaż można mówić o „czasie Kościoła”, który trwa pomiędzy zmartwychwstaniem a drugim przyjściem Chrystusa⁷⁶.

Koniec świata łączy się z sądem Bożym, któremu von Balthasar poświęca wiele miejsca w swoich tekstach eschatologicznych⁷⁷ i nie tylko⁷⁸. Uważa on za niebiblijny podział sądu Bożego na szczegółowy i ostateczny, ponieważ „Biblia

⁷³ „Każda chwila czasu, jako chrystologicznie znacząca, zostaje podniesiona i odniesiona do Pana uwielbionego, który przyjął i podniósł w ponadczas zawartości całej historii, która jest życiem, śmiercią i zmartwychwstaniem” (H.U. von Balthasar, *Teodrammatica*, t. 5: *L'ultimo...*, s. 41 [tłum. własne]).

⁷⁴ Zob. tamże, s. 26, 28.

⁷⁵ H.U. von Balthasar, *Bibbia e fine...*, s. 31, 33 [tłum. własne].

⁷⁶ „Jednocześnie żydowskie oczekiwanie końca zostaje podniesione i przewyżnione dzięki temu, że poprzez Jezusowy krzyż, zstąpienie do piekieł, zmartwychwstanie i powrót do Ojca, schemat linearny zostaje przełamany («nowy eon» nie jest już więcej kontynuacją «starego», który się kończy), a historia świata wchodzi od teraz pod dominantę wywyższonego Pana, który, wstąpiwszy do nieba jako człowiek ziemski, dysponuje «z wysoka» każdym ważnym elementem w tej historii (zob. Ef 4,10 nn.) [...]. W ten sposób teraz także apokaliptyczna koncepcja mesjasza lub syna Bożego preegzystującego w niebie u Boga jest jednocześnie spełniona i przewyżniona, ponieważ nie jest on już postacią jedynie z tamtego świata, ale także z tego, postacią, którą Bóg, na mocy jego ziemskiej historii podniósł do rangi normy wszelkiej historii” (H.U. von Balthasar, *Teodrammatica*, t. 5: *L'ultimo...*, s. 42 [tłum. własne]). „Od powszechnego oczekiwania apokaliptycznego oczekiwanie Jezusowe odróżnia się tym, że rzecz oczekiwana już nadeszła, już się w Nim realizuje” (tenże, *Teodrammatica*, t. 3: *Le persone...*, s. 95 [tłum. własne]).

⁷⁷ Zob. np. H.U. von Balthasar, *I giudizi...*, s. 14–21; tenże, *Teodrammatica*, t. 5: *L'ultimo...*, s. 248–256. Odnosnie do sądu według von Balthasara zob. np. M. Jagodziński, *Eschatologia dzisiaj* (Teologia w dialogu 18), Lublin 2018, s. 31–45.

⁷⁸ Np. H.U. von Balthasar, *Teodrammatica*, t. 4: *L'azione*, Milano 1986, s. 30–41; tenże, *Księga Baranka...*, s. 69–72, 89–92.

nie zna ani dwóch sądów, ani dwóch dni sądu, ale tylko jeden”⁷⁹. Można jedynie mówić o dwóch fazach jednego wydarzenia⁸⁰. Sąd Ostateczny, o którym mówi Biblia, odbywa się więc w ciągu całej historii⁸¹ jako „*summa summarum* wszystkich sądów pojedynczych”⁸². Sąd jest osobistym spotkaniem każdego człowieka z Sędzią – Chrystusem, Barankiem zabitym⁸³, jest patrzeniem w Jego gorejące miłością oczy⁸⁴, co sprawia, że staje się autosądem człowieka⁸⁵. Przedmiotem oceny są uczynki całego życia⁸⁶ i nie możemy wyrokować o jej wyniku⁸⁷. Chociaż sąd jest definitywny jako sąd miłości, którą można odrzucić⁸⁸, to Sędzia „może, jeśli chce, ułaskawić tych, którzy płaczą nad Nim, ale to pozostaje Jego sekretem”⁸⁹.

Według von Balthasara w eschatologii chrześcijańskiej obrazy z apokaliptyki zmieniają swoją funkcję. Wojny, głód, zaraza, trzęsienia ziemi, katastrofy kosmiczne, rozłam między ludźmi nie są już zapowiedziami końca świata w historii, lecz stają się jedynie metodą do wyrażenia nowości przyniesionej przez Chrystusa⁹⁰. Apokalipsa nie jest opisem dalszej historii, ale wyjaśnieniem sensu dziejów całego świata w świetle zwycięstwa Chrystusa. Dlatego jest Księgą Baranka⁹¹.

⁷⁹ H.U. von Balthasar, *I novissimi...*, s. 53 [tłum. własne]; zob. tenże, *Teodrammatica*, t. 5: *L'ultimo...*, s. 354.

⁸⁰ Zob. H.U. von Balthasar, *Teodrammatica*, t. 5: *L'ultimo...*, s. 298–299.

⁸¹ „Wymiar sądu jest obecny już w dziejach czasów ostatecznych; zatem sąd będzie się dokonywał w całej historii świata, a jego ramy wyznacza dokonany już sąd Chrystusa, któremu «został przekazany cały sąd» (J 5,22)” (H.U. von Balthasar, *Księga Baranka...*, s. 92); zob. tenże, *I giudizi...*, s. 19.

⁸² H.U. von Balthasar, *Teodrammatica*, t. 5: *L'ultimo...*, s. 308. Takie przedstawienie sądu wynika z tego, że von Balthasar podobnie jak G. Biffi i K. Rahner jest zwolennikiem tzw. teorii „zmartwychwstania w śmierci”, której propagatorami są G. Greshake i G. Lohfink. Zob. np. G. Greshake, G. Lohfink, *Naherwartung – Auferstehung – Unsterblichkeit. Untersuchungen zur christlichen Eschatologie*, Freiburg–Basel–Wien 1982⁵; G. Lohfink, *Am Ende das Nichts? Über Auferstehung und Ewiges Leben*, Freiburg–Basel–Wien 2018, s. 165–176, 279–291. Na temat stanowiska von Balthasara w tej kwestii zob. np. D. Engelhard, *Im Angesicht des Erlöserrichters. Hans Urs von Balthasars Neuinterpretation des Gerichtsgedankens*, Mainz 1999, s. 229.

⁸³ Zob. H.U. von Balthasar, *Lineamenti...*, s. 373; tenże, *Teodrammatica*, t. 5: *L'ultimo...*, s. 33, 168–169.

⁸⁴ Zob. H.U. von Balthasar, *I novissimi...*, s. 53.

⁸⁵ Zob. H.U. von Balthasar, *Teodrammatica*, t. 5: *L'ultimo...*, s. 248–251.

⁸⁶ Zob. np. tamże, s. 251, 274, 298.

⁸⁷ Zob. H.U. von Balthasar, *I giudizi...*, s. 19.

⁸⁸ H.U. von Balthasar, *Teodrammatica*, t. 5: *L'ultimo...*, s. 24, 437; tenże, *Księga Baranka...*, s. 57.

⁸⁹ H.U. von Balthasar, *I giudizi...*, s. 21 [tłum. własne].

⁹⁰ „Jeśli uzna się wyższą rangę eschatologii chrystologicznej i jej siłę wpływania na całą pozostałą historię (razem z prawem wzajemnego wzrostu „tak” i „nie”), wtedy przestaje być trudne nadanie właściwego miejsca i wartości żydowskiej obrazowości przedstawiającej przyszłość, [obrazowości], która wśliznęła się do Nowego Testamentu, by wyrazić eschatologię chrześcijańską” (H.U. von Balthasar, *Teodrammatica*, t. 5: *L'ultimo...*, s. 20 [tłum. własne]).

⁹¹ Zob. H.U. von Balthasar, *Teodrammatica*, t. 4: *L'azione...*, s. 17; tenże, *Księga Baranka...*, s. 42, 91.

Co u Żydów było oczekiwaniem „złego czasu” cierpień mesjasza, jest nowotestamentową świadomością, że po śmierci i zmartwychwstaniu Chrystusa żyje się w „czasie ostatecznym” lub w „ostatniej godzinie” lub „na końcu wieków” (Hbr 9,26); wewnątrz tego czasu ostatecznego staje się zbyteczne jakościowe rozróżnienie okresów czasowych; tylko „kryzys”, decyzja i rozdział, przyniesione na świat przez Chrystusa, mogą mieć w świecie rozwój, widoczny lub niewidoczny⁹².

Dlatego los ostateczny człowieka zależy jedynie od jego decyzji „za” lub „przeciw” przyłgnięciu do Jezusa⁹³.

W końcu upada to, co było ważną cechą eschatologii żydowskiej – obliczanie daty nadejścia mesjasza⁹⁴, a określenia czasu użyte w Apokalipsie nie odnoszą się do chronologii wydarzeń w historii ziemskiej. Są to określenia jakościowe, a nie ilościowe, ponieważ każda chwila czasu ziemskiego zawiera w sobie jakość czasu ostatecznego⁹⁵. „Terminy «niebawem», «blisko», «krótki czas» przyjmują znaczenia, które odnośnie do czasu ziemskiego są prostopadłe i wertykalne”, więc mimo że pozostają z nim w związku, jednak nie można ich z nim identyfikować⁹⁶. „Niebawem” użyte w Apokalipsie pokazuje, że księga ta „jest jednym wielkim oczekiwaniem i pragnieniem bliskiego przyjścia, nie w znaczeniu chronologicznym, lecz w egzystencjalnym znaczeniu wiary”⁹⁷. Wszelkie wizje mają charakter aczasowy i nie podają żadnych informacji o dacie sądu⁹⁸.

Wydaje się, że von Balthasar za jedyny znak stopniowego ujawniania się w historii końca świata przyniesionego przez Chrystusa uznaje realizowanie się dynamiki, którą nazywa prawem „ciągle więcej”. Uważa je za fundamentalne prawo teologiczne, „prawo teodramatyki” oraz rozwoju dziejów, opisujące relację Boga ze światem. Von Balthasar tłumaczy je tak: im więcej Bóg okazuje swoją miłość, tym *ciągle więcej* podnoszą głowę siły Mu przeciwne: diabeł i służący mu ludzie⁹⁹. Inaczej mówiąc, wobec „tak” Boga w Chrystusie narasta „nie” stworzenia, „nie” stale obecne w dziejach, szczególnie w formie ateizmu, spowodowane-

⁹² H.U. von Balthasar, *Teodrammatica*, t. 5: *L'ultimo...*, s. 40 [tłum. własne]; zob. tenże, *Księga Baranka...*, s. 77.

⁹³ Zob. H.U. von Balthasar, *Teodrammatica*, t. 5: *L'ultimo...*, s. 18–19, 25.

⁹⁴ Zob. tamże, s. 42–43.

⁹⁵ Zob. H.U. von Balthasar, *Teodrammatica*, t. 4: *L'azione...*, s. 28.

⁹⁶ Zob. H.U. von Balthasar, *Teodrammatica*, t. 5: *L'ultimo...*, s. 49.

⁹⁷ H.U. von Balthasar, *Księga Baranka...*, s. 49 [tłum. własne]. Von Balthasar poświęca terminowi „niebawem” cały paragraf. Zob. tamże, s. 48–50; zob. także: tenże, *Teodrammatica*, t. 5: *L'ultimo...*, s. 34; tenże, *Teodrammatica*, t. 3: *Le persone...*, s. 123–126.

⁹⁸ Zob. H.U. von Balthasar, *I giudizi...*, s. 19–20; tenże, *Księga Baranka...*, s. 89.

⁹⁹ Zob. H.U. von Balthasar, *Teodrammatica*, t. 4: *L'azione...*, s. 22–23, 55–57. Tej zasadzie von Balthasar poświęca cały paragraf. Zob. tenże, *Księga Baranka...*, s. 77–80.

go m.in. przez fascynację techniką¹⁰⁰. „Ten proces sekularyzacji jest nieodwracalny. Nawet wielkie katastrofy atomowe nie byłyby w stanie spowodować powrotu do prostoty religijnej”¹⁰¹. Obrazy użyte przez synoptyków i autora Apokalipsy służą jedynie do wyrażenia tego prawa¹⁰².

PRZYCZYNEK PARUZJOLOGII ANTONIA NITROLI

Ponieważ mówienie o końcu świata jest w istocie mówieniem o paruzji Chrystusa, warto więc spojrzeć na przedstawioną naukę von Balthasara łącznie z elementami eschatologii Antonia Nitroli¹⁰³. Włoski teolog uważa eschatologię za paruzjologię, czyli teologię rzeczy ostatecznych zorganizowaną wokół paruzji, a paruzję rozumie jako osobowe spotkanie z przychodzącym w chwale Chrystusem, które to spotkanie przyniesie jednocześnie życie, spełnienie i sąd¹⁰⁴. Prezentacja poglądów Nitroli w artykule poświęconym eschatologii von Balthasara motywowana jest tym, że zestawienie wybranych opinii obu autorów pozwala lepiej dostrzec mocne i słabe strony refleksji szwajcarskiego teologa na temat końca świata.

Nitrola stwierdza, że pierwotne wyznanie wiary Kościoła łączy w sobie nierozdzielnie *wiarę* w zmartwychwstanie Chrystusa *i oczekiwanie* paruzji. Nie można bowiem ani wierzyć w zmartwychwstanie Jezusa bez oczekiwania Jego paruzji, ani nie można oczekiwać innej paruzji niż paruzja Jezusa zmartwychwstałego. Innymi słowy, wiara w zmartwychwstanie otwiera się na oczekiwanie paruzji, która jest ostatecznym wypełnieniem obietnicy, która zrealizowała się już w zmartwychwstaniu. Kluczowy jest spójnik „i”, wyrażający związek tych dwóch faktów: zmartwychwstania *i* paruzji. Tego związku nie można usunąć bez naru-

¹⁰⁰ H.U. von Balthasar, *Teodrammatica*, t. 5: *L'ultimo...*, s. 20.

¹⁰¹ H.U. von Balthasar, *Teodrammatica*, t. 4: *L'azione...*, s. 65.

¹⁰² Zob. H.U. von Balthasar, *Teodrammatica*, t. 5: *L'ultimo...*, s. 20. „Obrazy zarysowują się jako misteryjna «dogmatyka» niesprowadzalna do żadnego realnego życia Kościoła” (tenże, *Teodrammatica*, t. 4: *L'azione...*, s. 46–47). Wyjaśnienie tej tezy zob.: tamże, s. 47–49.

¹⁰³ Prof. Antonio Nitrola – ur. 1958 r. w Rzymie, prezbiter, teolog, od 1992 r. wykładowca eschatologii na Papieskim Uniwersytecie Gregoriańskim w Rzymie. Autor m.in. dwutomowego traktatu eschatologicznego *Trattato di escatologia*, t. 1: *Spunti per un pensare escatologico*, Cinisello Balsamo (Milano) 2001; t. 2: *Pensare la venuta del Signore*, Cinisello Balsamo (Milano) 2010.

¹⁰⁴ Zob. tenże, *Trattato di escatologia*, t. 2: *Pensare...*, s. 32, 62–66; zob. także: S. Jaśkiewicz, *Eschatologia jako „paruzjologia” – propozycja rzymskiego teologa Antonio Nitroli*, „Collectanea Theologica” 81 (2011) 3, s. 35–51; B. Kulik, *Od paruzji do „paruzjologii”, czyli eschatologia w ujęciu Antoniego Nitroli*, „Poznańskie Studia Teologiczne” 28 (2014), s. 195–211.

szania kerygmatu¹⁰⁵. Tu znajduje się istota Dobrej Nowiny, która ma być przekazywana po wieczne czasy¹⁰⁶.

Następnie Nitrola przypomina, że to pierwotne wyznanie wiary zostało wyrażone w języku apokaliptyki, dlatego tam, gdzie nie żyje się mentalnością apokaliptyczną, musi być przetłumaczone na język zrozumiały i jednocześnie niefałszujący tego wyznania¹⁰⁷. Dlatego językiem eschatologii według Nitroli może być tylko język metafory, rozumianej jako sposób wyrażania prawdy bez wyczerpywania bogactwa jej misterium, czyli z zachowaniem otwartości na kolejne sposoby mówienia o prawdzie¹⁰⁸.

Już w Nowym Testamencie mamy do czynienia z tłumaczeniem kerygmatu o zmartwychwstaniu i paruzji w nowej sytuacji. Św. Paweł tłumaczy Ewangelię w środowisku nierozumiejącym apokaliptyki w Koryncie (zob. 1 Kor 7,29–31)¹⁰⁹. Św. Łukasz postrzega czas Kościoła jako rozpięty pomiędzy zmartwychwstaniem Jezusa a paruzją, która chociaż jest pewna, to nie jest bliska czasowo (Dz 1,6–8)¹¹⁰. Natomiast św. Jan w swojej eschatologii teraźniejszościowej utożsamia zmartwychwstanie Jezusa i paruzję (np. J 5,25)¹¹¹.

Wspomniane tłumaczenia w różny sposób starają się przełożyć, czyli przekazać w sposób zrozumiały, a jednocześnie wierny, kerygmat o zmartwychwstaniu i paruzji Chrystusa. Tłumaczenia te zatem muszą być widziane łącznie w ich wzajemnym napięciu. Nie można tylko jednego z nich uznać za pełne i ostateczne wyjaśnienie prawdy zmartwychwstania i paruzji¹¹². Dlatego gdy von Balthasar stwierdza, że eschatologia teraźniejszościowa św. Jana jest korektą synoptyków, wtedy opowiada się za jednym ze sposobów tłumaczenia kerygmatu. To powo-

¹⁰⁵ Zob. A. Nitrola, *Trattato di escatologia*, t. 1: *Spunti...*, s. 419.

¹⁰⁶ Zob. tamże, s. 440.

¹⁰⁷ „Przede wszystkim trzeba powtórzyć, że *pierwotne* wyznanie wiary w zmartwychwstanie, chociaż przedstawia nowość względem judaizmu, wyraża się w języku apokaliptyki, a przez to stwierdza, że przełom eonów w pewien sposób *już* się wydarzył i oczekuje swojego zrealizowania, które rozumie jako nieuchronnie bliskie: jest wiarą w Jezusa Chrystusa Syna Człowieczego, który miał przyjść. *Tu* jest początek tradycji [...], a to oznacza, że to jest nowina, która ma być przekazana, ponieważ otrzymana, jak nam przypomina Paweł w 1 Kor 15,3–5. [...] Dla pierwszej wspólnoty, która myślała w kategoriach apokaliptycznych (zmartwychwstanie), mimo że była świadoma nowości, jaką wobec tych kategorii było to, co ogłaszała, *równie istotne* było oczekiwanie nieuchronnie bliskiej paruzji” (A. Nitrola, *Trattato di escatologia*, t. 1: *Spunti...*, s. 440–441).

¹⁰⁸ Zob. A. Nitrola, *Trattato di escatologia*, t. 1: *Spunti...*, s. 225–232, 241–251.

¹⁰⁹ Nitrola mówi o dwóch Pawłowych „operacjach”, które nazywa: „odnowieniem czasu” i „napięciem eschatologicznym”. Zob. tamże, s. 442–459.

¹¹⁰ Zob. tamże, s. 463–466.

¹¹¹ Zob. tamże, s. 466–470.

¹¹² Zob. tamże, s. 468–469.

duje, że chociaż nie neguje, jednak pomniejsza znaczenie czasu, który po zmartwychwstaniu Chrystusa wciąż biegnie. Dla bazylejczyka wszystko ma charakter „już”, a ztraca się „jeszcze nie”. Dla niego w zmartwychwstaniu Chrystusa i w decyzji człowieka o przyłgnięciu do Pana wydarza się wertykalnie, a nie horyzontalnie, wieczność i paruzja.

Jeśli chodzi o znaki opisane w Nowym Testamencie, to według Nitroli nie mogą być uważane za sygnały nadchodzącej paruzji, ponieważ nie są one znakami *obiektywnymi*, *neutralnymi* paruzji, ale znakami *apokaliptycznymi* paruzji. Oznacza to, podobnie jak u von Balthasara, że ich funkcją nie jest wskazywanie zbliżania się momentu przybycia Pana, jego daty, a zatem i daty końca świata. Spełniają one funkcję opisu tego, co jest istotą apokaliptyki, czyli dialektycznej dynamiki między światem naznaczonym grzechem i śmiercią a Bogiem życia, dynamiki ujawnionej w sposób wzorcowy w śmierci i zmartwychwstaniu Chrystusa. Nasze wojny, trzęsienia ziemi i zarazy nie są więc znakami paruzji i końca świata, ale istniejącego wciąż napięcia między dobrem a złem¹¹³. To dramatyczne napięcie widzi von Balthasar, formułując prawo „ciągle więcej”. Dlatego podobnie jak Nitrola i Ratzinger¹¹⁴ bazylejczyk przestrzega przed pokusą przypisywania obrazom z Apokalipsy sensu konkretnych wydarzeń historycznych, ponieważ „ogień palący ludzi (16,8) nie ma nic wspólnego z bombą atomową. Te obrazy mówią coś więcej niż wszystkie nasze «to tylko to»”¹¹⁵.

Według Nitroli przykładem przetłumaczenia kerygmatu o zmartwychwstaniu i paruzji Chrystusa jest powstanie dwóch rodzajów eschatologii, indywidualnej i uniwersalnej. Stało się tak dlatego, że pierwsi chrześcijanie oczekiwali paruzji jeszcze w ich życiu, zatem rozumieli ją jako wydarzenie kosmiczne (koniec świata) i jednocześnie jako wydarzenie osobiste (koniec historii każdej osoby). Fakt umierania kolejnych pokoleń przed nadejściem Pana (zob. 1 Tes 4) domagał się przetłumaczenia pierwotnego wyznania wiary na dwóch płaszczyznach, w dwóch niejako równoległych dyskursach. Eschatologia może zatem i powinna mówić o paruzji w perspektywie kosmicznej (eschatologia uniwersalna) i w perspektywie poszczególnych ludzi (eschatologia indywidualna)¹¹⁶.

Takie rozumowanie uzasadnia mówienie o przygotowaniu do śmierci jako o przygotowaniu do osobistego końca świata, czyli do osobistego spotkania każdego poszczególnego człowieka z przychodzącym Panem. I nie wyklucza

¹¹³ Zob. A. Nitrola, *Trattato di escatologia*, t. 2: *Pensare...*, s. 53–54.

¹¹⁴ Na temat znaków powtórnego przyjścia Chrystusa zob. J. Ratzinger, *Eschatologia – śmierć i życie wieczne*, w: *Zmartwychwstanie i życie wieczne. Studia o eschatologii i teologii nadziei* (Opera omnia 10), red. K. Gózdź, M. Górecka, Lublin 2014, s. 186–192.

¹¹⁵ H.U. von Balthasar, *Księga Baranka...*, s. 101.

¹¹⁶ Zob. A. Nitrola, *Trattato di escatologia*, t. 2: *Pensare...*, s. 61–62, 64.

to przygotowania do paruzji rozumianej jako koniec dziejów i świata. Różnica między tymi „dwoma końcami świata”: indywidualnym (w śmierci człowieka) a uniwersalnym (koniec świata jako kosmosu) nie jest różnicą między dwoma częściami, czy dwoma etapami jednego wydarzenia, ale jest rozróżnieniem hermeneutycznym. Fakt jednej i jedynej paruzji jest widziany albo w perspektywie indywidualnej, albo w perspektywie uniwersalnej. Jesteśmy niejako zmuszeni do tego podwojenia mówienia o paruzji, ponieważ jest ona misterium, o którym można mówić językiem szanującym je, to znaczy językiem metafory, świadomym tego, że gdy z jednej strony coś wyjaśnia, to wciąż pozostawia wiele do wyjaśnienia¹¹⁷.

Próba połączenia obu perspektyw zaowocowała w eschatologii powstaniem nauki o stanie pośrednim (międzystanie). Według Nitroli „międzystan” to metafora, która na sposób czasowy, zrozumiała dla nas, żyjących w czasie, tłumaczy zasadniczą różnicę między śmiercią a zmartwychwstaniem, które przyniesie paruzja¹¹⁸. Wydaje się, że niedostateczne dostrzeżenie tego faktu doprowadziło von Balthasara do uznania międzystanu za znak zagubienia się teologii, którym nie warto się zajmować, jak stwierdził szwajcarski teolog¹¹⁹, i do praktycznego opowiedzenia się za teorią „zmartwychwstania w śmierci”¹²⁰. Nitrola uważa, że wspomniana teoria czyni z paruzji rozumianej jako wydarzenie oczekiwane w przyszłości coś całkiem innego, obcego pierwotnemu wyznaniu wiary. Czyni z niej bowiem spotkanie z Bogiem, do którego dochodzi na osi wertykalnej, czyli w wieczności istniejącej poza czasem ziemskim, niejako równoległe z nim¹²¹.

Podsumowując zestawienie elementów eschatologii von Balthasara i paruzjologii Nitoli, można stwierdzić, że szwajcarski teolog w swoim tłumaczeniu pierwotnego wyznania wiary bardziej akcentował jako wydarzenie przełomowe zmartwychwstanie niż paruzję, co doprowadziło do zrelatywizowania znaczenia drugiego przyjścia Pana jako faktu kończącego historię, którego należy oczekiwać. Stało się tak dlatego, że apokaliptykę uważał za już skorygowaną

¹¹⁷ Zob. tamże, s. 62.

¹¹⁸ Zob. tamże, s. 329, 332, 335–336. Na temat bogactwa pojęcia „czas” i jego reperkusji w dyskursie eschatologicznym zob. P. Liszka, *Wpływ nauki o czasie na refleksję teologiczną*, Wrocław–Warszawa 1992.

¹¹⁹ Zob. H.U. von Balthasar, *Teodrammatica*, t. 5: *L'ultimo...*, s. 305.

¹²⁰ Zob. A. Scola, *Jesus Christ, Our Resurrection and Life. On the Question of Eschatology*, „Communio” [wyd. amer.] 24 (1997), s. 320; D. Engelhard, *Im Angesicht...*, s. 229; I. Bokwa, *Zmartwychwstanie w śmierci. Dyskusja Josepha Ratzingera z Gisbertem Greshake*, „Kieleckie Studia Teologiczne” 16 (2017), s. 91–106.

¹²¹ Zob. A. Nitrola, *Trattato di escatologia*, t. 2: *Pensare...*, s. 33, 54–56, 332.

i przezwyłączoną postać teologii żydowskiej, a nie uznał jej, jak uczynił to Nitrola, za „wymiar istotny teologii chrześcijańskiej”¹²².

ZAKOŃCZENIE

Na zakończenie podejmiemy próbę odpowiedzi na postawione w tytule pytanie: „Czy to już jest koniec świata?”. Innymi słowy, czy wojna w Ukrainie, pandemia, kryzys ekonomiczny, zmiany klimatyczne i wszystkie inne nieszczęścia, które wydają się potwierdzać Balthasarowskie prawo „ciągle więcej”, mogą być znakami zapowiadającymi bliskie nadejście paruzji, która jednocześnie spowoduje koniec świata, czyli jego odnowę?¹²³ Mogą. Ale czy są? Tego nie wiemy, ponieważ, jak zostało powiedziane, biblijne znaki paruzji nie mają funkcji wyznacznika „czasu i chwili”. Świadczą one o ciągłym napięciu między Bogiem życia a światem zaznaczonym grzechem i śmiercią. Niejednokrotnie są manifestacją sprzeciwiania się wolności skończonej, czyli człowieka, Wolności Nieskończonej, czyli Boga. Nawet jeśli wydaje się nam, że crescendo zła wobec Boga osiągnęło rozmiary do tej pory nieznane, to czy nie podobnie myślał Grzegorz Wielki, kiedy w drugą niedzielę Adwentu 590 roku w homilii uznał bliskość końca świata, ponieważ widział wiele jego zapowiedzi w wojnach, trzęsieniach ziemi czy zmianach klimatycznych. Dla niego, w jego rozumieniu świata, zło także osiągnęło apogeum, które powinno zapowiadać paruzję. Ona jednak nie nadeszła¹²⁴.

Paruzja jest wolną decyzją Boga, zatem nie wiemy, kiedy On zdecyduje, aby przyjść na spotkanie z nami. Jeśli Chrystusa kochamy, to jest oczywiste, że Go oczekujemy. Powinno to być dla nas naturalnym odruchem. Jeśli tak nie jest, to być może dlatego, że o paruzji myślimy nie jak o spotkaniu spełniającym nasze pragnienie miłości, ale jak o pełnym cierpienia końcu świata (życia), naszego świata (życia), tego, który znamy i kochamy, mimo że czasem mamy już go dość.

Jeśli zgodzimy się z von Balthasarem, który śmierć nazywa końcem świata¹²⁵, i z Nitrolą, który uzasadnia istnienie eschatologii indywidualnej, to można zaryzykować stwierdzenie, że choroba i śmierć jednostki, a nie katastrofy globalne, są wyraźniejszym znakiem paruzji, w tym wypadku widzianej w perspektywie

¹²² A. Nitrola, *L'apocalittica: una dimensione essenziale della teologia cristiana*, „Filosofia e teologia” 35 (2021) 1, s. 71–86 [tłum. własne]; zob. tenże, *Trattato di escatologia*, t. 1: *Spunti...*, s. 419–427.

¹²³ Zob. A. Nitrola, *Trattato di escatologia*, t. 2: *Pensare...*, s. 62–64.

¹²⁴ Zob. Gregorio Magno, *Omilie sui vangeli*, I, 1, 1, *Homiliae in evangelia*, PL 76, 1075–1314, cyt. za: A. Nitrola, *Trattato di escatologia*, t. 2: *Pensare...*, s. 49. Przywołuje ten tekst także J. Ratzinger. Zob. tenże, *Eschatologia...*, s. 190.

¹²⁵ Zob. H.U. von Balthasar, *Eschatologie in unserer Zeit...*, s. 29.

konkretnej osoby. Ale i tak nie znamy ani dnia, ani godziny naszej śmierci. Wydaje się, że postawa *Maranatha* pierwszych chrześcijan została przetłumaczona w praktyce chrześcijańskiej na postawę *Memento mori*, ponieważ łatwiej jest wyobrazić sobie, czym jest koniec naszego życia niż koniec całego kosmosu.

Ale czy chrześcijańskie przygotowanie na śmierć jest umniejszaniem oczekiwania paruzji? Nie. Co by się bowiem stało z człowiekiem, gdyby przygotowując się po chrześcijańsku do swojej śmierci, nagle doświadczył paruzji w rozumieniu uniwersalnym? Wtedy przygotowany spotkałby się z Chrystusem.

Dlatego nadal potrzebne są takie wspólnoty jak Apostolstwo Dobrej Śmierci¹²⁶. Przygotowując ludzi do chrześcijańskiej śmierci, przygotowują ich do spotkania z Panem, czyli do paruzji. Bardzo pomaga w tym eschatologiczne myślenie von Balthasara. Niezaprzecalnym walorem jego teologii jest uwypuklenie tego, że rzeczywistość, jaką zwykliśmy nazywać „rzeczami ostatecznymi”, jest spotkaniem z Bogiem, do którego zostaliśmy przez Niego stworzeni, powołani i uzdolnieni¹²⁷. To od naszego przygotowania zależy, czy to najważniejsze w życiu spotkanie będzie sądem strasznym, czy uwalniającym, a w konsekwencji, których z rzeczywistości określanych w teologii niebem, czyścem i piekłem doświadczymy. Sąd jest bowiem wymiarem naszego „twarzą w twarz” z Bogiem, odkrywającym nam prawdę o nas samych dzięki światłu miłości Chrystusa bijącemu z Jego oczu, w których przeglądamy się jak w jedynym na świecie niekrzywym lustrze. Niebo to spotkanie pełne i otwarte na nieskończony dynamizm wzajemnej miłości, to „nieustanna niespodzianka miłości”¹²⁸, jak mówi von Balthasar. Czyściec to spotkanie, podczas którego owa dynamiczna pełnia nieba dopiero się stopniowo wyłania. Piekło natomiast jest spotkaniem z Miłością osobową Boga świadomie i dobrowolnie odrzuconą. A czym jest ludzka śmierć? Według von Balthasara Chrystus przemienił ją z „przepaści między drogą a celem”¹²⁹ w przejście do życia wiecznego¹³⁰. Dlatego teolog z Bazylei nazywa ją nawet końcem świata¹³¹.

Takie ujęcie przyszłości człowieka sprawia, że eschatologia von Balthasara staje się nośnikiem chrześcijańskiej nadziei, która nie jest „tanią nadzieją”¹³²

¹²⁶ Zob. B. Kulik, *Apostolstwo Dobrej Śmierci – historia i misja*, „Roczniki Teologiczne” 10 (2020), s. 81–92; tenże, *Apostolstwo Dobrej Śmierci – duszpasterstwo, formacja, działalność wydawnicza i naukowa*, „Roczniki Teologiczne” 10 (2021), s. 199–211.

¹²⁷ Zob. np. H.U. von Balthasar, *Gli stati...*, s. 92.

¹²⁸ H.U. von Balthasar, *Teodrammatica*, t. 5: *L'ultimo...*, s. 77 [tłum. własne].

¹²⁹ H.U. von Balthasar, *Lineamenti...*, s. 352.

¹³⁰ W śmierci „człowiek [...] jako pochodzący ze stwórczej głębinności Boga, na końcu swojej egzystencji ziemskiej znowu przechodzi brzeg przestrzeni i czasu, aby spotkać się ze swoim Źródłem” (H.U. von Balthasar, *Die letzten...*, s. 94) [tłum. własne].

¹³¹ Zob. H.U. von Balthasar, *Eschatologie in unserer Zeit...*, s. 29.

¹³² Zob. H.U. von Balthasar, *Teodrammatica*, t. 5: *L'ultimo...*, s. 275.

z dwóch powodów. Po pierwsze dlatego, że jej fundamentem jest miłość Boga Trójjedynego otwierająca się na nas w umęczonym Chrystusie. Po drugie, ponieważ nie przemilcza możliwości potępienia człowieka, który będąc wolnością skończoną, ale realną – tzn. zdolną do wyborów ostatecznych – jest w stanie realnie odrzucić propozycję wiecznego szczęścia zaofiarowaną mu przez Wolność Nieskończoną, czyli Boga. Na tym polega istota teodramatu, że pewne, ostateczne Boże „zwycięstwo jako takie nie zawiera pewności zbawienia jednostki”¹³³.

Natomiast zadaniem eschatologii jako paruzologii powinno być nieustanne podejmowanie próby przetłumaczenia, czyli przekazywania w zrozumiały sposób, pierwotnego wyznania wiary o zmartwychwstaniu *i* paruzji. Aby ten przekaz był wierny, nie może usuwać relacji napięcia między „już” zmartwychwstania *i* „jeszcze nie” paruzji. W konsekwencji może to oznaczać, że czasami trzeba przypomnieć tym, którzy swoje nadzieje wiążą tylko z życiem doczesnym, że „jeszcze nie” jesteśmy u celu, nawet jeśli już doświadczamy jego przedsmaku, np. w działaniu Ducha Świętego. Tak robił św. Paweł w Koryncie, gdy przypominał eschatologicznym entuzjastom o konieczności oczekiwania paruzji w przyszłości, podczas gdy oni skupili się na tym, że chrzest daje już udział w śmierci *i* zmartwychwstaniu Chrystusa, a przez to w wieczności¹³⁴.

Innym razem może będzie trzeba przypominać pesymistom *i* fatalistom, że Chrystus „już” raz przyszedł, umarł, zmartwychwstał *i* jest obecny pośród nas, dlatego nie mamy podstaw do przeżywania kryzysu *i* rozczarowania z powodu opóźniania się paruzji. Paruzja to nie pociąg, który gdy się spóźnia, to powoduje nasz zrozumiały niepokój. Taki pociąg, w odróżnieniu od Chrystusa, nie ma żadnego „już” w naszym życiu, lecz tylko „jeszcze nie”¹³⁵.

Jednak paruzja, a zatem *i* koniec świata, są bliskie. Dlaczego? Nie dlatego, że w perspektywie uniwersalnej katastrofy są ich preludium. Również nie z tego powodu, że życie ludzkie jest krótkie. Paruzja *i* koniec świata są bliskie, ponieważ Chrystus może nadejść w każdym momencie, gdyż *już* jesteśmy w czasach ostatecznych, dlatego „problemem nie tyle jest *Parusieverzögerung*, «opóźnianie się paruzji», ile właściwe zrozumienie *Naherwartung* «bliskiego oczekiwania»”¹³⁶. W związku z tym Antonio Nitrola stwierdza:

Głoszenie Ewangelii w rzeczywistości nie jest niczym innym jak głosem zmartwychwstania *i* oczekiwania paruzji: każde tłumaczenie musi powiedzieć (tylko) to

¹³³ H.U. von Balthasar, *Teodrammatica*, t. 4: *L'azione...*, s. 51 [tłum. własne].

¹³⁴ Zob. A. Nitrola, *Trattato di escatologia*, t. 1: *Spunti...*, s. 444.

¹³⁵ Zob. tamże, s. 441–442.

¹³⁶ Zob. tamże, s. 439–440. Nitrola cytuje: J.L. Ruiz de la Pena, *L'altra dimensione*, Roma 1988, s. 145; zob. także: P. Liszka, *Wpływ...*, s. 127–128, 191–193.

i nic innego, więc jeśli powstaje problem opóźniania się paruzji, oznacza to, że tłumaczenie nie było poprawne, Ewangelia nie została ogłoszona, coś nie zafunkcjonowało na poziomie przekazu, a zatem także we wspólnocie¹³⁷.

Wydaje się, że stosownym podsumowaniem poszukiwań odpowiedzi na pytanie o koniec świata w świetle eschatologii H.U. von Balthasara mogą być słowa szóstej zwrotki hymnu Godziny czytań z niedzieli IV tygodnia psalterza, które brzmią:

Tobie chwała, Zmartwychwstały,
Twemu Ojcu i Duchowi;
Byleś, jesteś, znów powrócisz,
Więc wołamy „Przybądź, Panie!” Amen.

BIBLIOGRAFIA

- Babini E., *L'antropologia teologica di Hans Urs von Balthasar*, Milano 1988.
- Balthasar H.U. von, *Der Tod im heutigen Denken*, „Anima” 11 (1956), s. 292–299.
- Balthasar H.U. von, *Eschatologie*, w: *Fragen der Theologie heute*, Hrsg. J. Feiner, J. Trütsch, F. Böckle, Einsiedeln–Zürich–Köln 1957, s. 403–421.
- Balthasar H.U. von, *Eschatologie, die Theologie der Letzten Dinge*, w: *Theologie Heute. Eine Vortragsreihe des Bayerischen Rundfunks*, Hrsg. L. von Reinisch, München 1959, s. 131–140.
- Balthasar H.U. von, *Bibel und Endzeit*, w: H.U. von Balthasar, *Zuerst Gottes Reich. Zwei Skizzen zur biblischen Naherwartung* (Theologische Meditationen 13), Einsiedeln 1966, s. 30–60.
- Balthasar H.U. von, *Glaube und Naherwartung*, w: H.U. von Balthasar, *Zuerst Gottes Reich. Zwei Skizzen zur biblischen Naherwartung* (Theologische Meditationen 13), Einsiedeln 1966, s. 7–30.
- Balthasar H.U. von, *I novissimi nella teologia contemporanea*, Brescia 1967.
- Balthasar H.U. von, *Bibbia e fine del tempo*, w: *Anzitutto il regno di Dio. Due saggi sulla parusia biblica*, Brescia 1968, s. 27–52.
- Balthasar H.U. von, *Fede e attesa*, w: *Anzitutto il regno di Dio. Due saggi sulla parusia biblica*, Brescia 1968, s. 9–26.
- Balthasar H.U. von, *Universalismo cristiano*, w: *Verbum Caro* (Saggi teologici 1), Brescia 1968, s. 262–276.
- Balthasar H.U. von, *Eschatologie im Umriss*, w: *Pneuma und Institution* (Skizzen zur Theologie 4), Einsiedeln 1974, s. 410–455.

¹³⁷ Zob. A. Nitrola, *Trattato di escatologia*, t. 1: *Spunti...*, s. 446.

- Balthasar H.U. von, *La teologia di Karl Barth*, Milano 1977.
- Balthasar H.U. von, *Lineamenti di escatologia*, w: *Lo spirito e l'istituzione* (Saggi Teologici 4), Brescia 1979, s. 353–391.
- Balthasar H.U. von, *Gericht*, „Internationale katholische Zeitschrift Communio” 9 (1980) 3, s. 227–235.
- Balthasar H.U. von, *Zu einer christlichen Theologie der Hoffnung*, „Münchener theologische Zeitschrift” 32 (1981) 2, s. 81–102.
- Balthasar H.U. von, *Der Erstling der neuen Welt*, „Internationale katholische Zeitschrift Communio” 12 (1983) 3, s. 214–218.
- Balthasar H.U. von, *Teodrammatica*, t. 3: *Le persone del dramma. L'uomo in Cristo*, Milano 1983.
- Balthasar H.U. von, *Theodramatik*, t. 4: *Das Endspiel*, Einsiedeln 1983.
- Balthasar H.U. von, *Kleine Katechese über die Hölle*, „L'Osservatore Romano” [wyd. niem.], 21 September 1984, s. 1–2.
- Balthasar H.U. von, *I giudizi divini nell'Apocalisse*, „Communio” [wyd. wł.] 79 (1985), s. 14–21.
- Balthasar H.U. von, *Die göttlichen Gericht in der Apokalypse*, „Internationale katholische Zeitschrift Communio” 14 (1985) 1, s. 28–34.
- Balthasar H.U. von, *Gli stati di vita del cristiano*, Milano 1985.
- Balthasar H.U. von, *Introduzione*, w: *La missione ecclesiale di Adrienne von Speyr. Atti del II Colloquio Internazionale del pensiero cristiano*, Milano 1986, s. 11–15.
- Balthasar H.U. von, *Teodrammatica*, t. 4: *L'azione*, Milano 1986.
- Balthasar H.U. von, *Teodrammatica*, t. 5: *L'ultimo atto*, Milano 1986.
- Balthasar H.U. von, *Teologia della discesa agli inferi*, w: *La missione ecclesiale di Adrienne von Speyr. Atti del II Colloquio Internazionale del pensiero cristiano*, Milano 1986, s. 143–151.
- Balthasar H.U. von, *Was dürfen wir hoffen?*, Einsiedeln 1986.
- Balthasar H.U. von, *Zur Frage: „Hoffnung für Alle”. Eine Antwort auf den Artikel von Pfr. Karl Besler*, Theologisches. Beilage der „Offerten-Zeitung für die katholische Geistlichkeit Deutschlands” 199 (1986), kol. 7363–7366.
- Balthasar H.U. von, *Kleiner Diskurs über die Hölle*, Ostfildern 1987.
- Balthasar H.U. von, *Apocatastasis*, „Trierer Theologische Zeitschrift” 97 (1988) 3, s. 169–182.
- Balthasar H.U. von, *Breve discorso sull'inferno*, Brescia 1988.
- Balthasar H.U. von, *Apocatastasis*, w: *Sperare per tutti*, Milano 1989, s. 117–134.
- Balthasar H.U. von, *Sperare per tutti*, Milano 1989.
- Balthasar H.U. von, *Teologica*, t. 1: *Verità del mondo*, Milano 1989.
- Balthasar H.U. von, *Il tutto nel frammento*, Milano 1990.
- Balthasar H.U. von, *Der Mensch und das Ewige Leben*, „Internationale katholische Zeitschrift Communio” 20 (1991) 1, s. 3–19.

- Balthasar H.U. von, *Il nostro compito. Resoconto e progetto*, Milano 1991.
- Balthasar H.U. von, *Apokalypse der deutschen Seele. Studien zu einer Lehre von letzten Haltungen*, t. 1: *Der deutsche Idealismus* (1937), t. 2: *Im Zeichen Nietzsches* (1939), t. 3: *Die Vergöttlichung des Todes* (1939), Freiburg 1998 (Studienausgabe der frühen Schriften 3).
- Balthasar H.U. von, *Czy wolno mieć nadzieję, że wszyscy będą zbawieni?*, przekł. i wprowadzenie ks. S. Budzik, Tarnów 1998.
- Balthasar H.U. von, *Geschichte des eschatologischen Problems in der modernen deutschen Literatur. Abhandlung zur Erlangung der Doktorwürde der philosophischen Fakultät in der Universität Zürich* (Studienausgabe der frühen Schriften 2), Freiburg 1998².
- Balthasar H.U. von, *Eschatologie in unserer Zeit*, w: H.U. von Balthasar, *Eschatologie in unserer Zeit. Die letzten Dinge des Menschen und das Christentum*, Freiburg 2005, s. 11–85.
- Balthasar H.U. von, *Gloria. Una estetica teologica*, t. 1: *La percezione della forma*, Milano 2005.
- Balthasar H.U. von, *Księga Baranka. Medytacje nad Apokalipsą św. Jana*, przekł. W. Szymona OP, Kraków 2005.
- Balthasar H.U. von, *Die letzten Dinge des Menschen und das Christentum*, w: H.U. von Balthasar, *Eschatologie in unserer Zeit. Die letzten Dinge des Menschen und das Christentum*, Freiburg 2005, s. 89–115.
- Biffi G., *Alla destra del Padre. Nuova sintesi di teologia sistematica. Prefazione di Inos Biffi* (Già e non ancora 408), Milano 2004.
- Bokwa I., *Metoda teologii Hansa Ursa von Balthasara*, „*Studia Theologica Varsaviensia*” 34 (1996) 2, s. 51–74.
- Bokwa I., *Trynitarno-chrystologiczna interpretacja eschatologii w ujęciu Hansa Ursa von Balthasara*, Radom 1998.
- Bokwa I., *Zmartwychwstanie w śmierci. Dyskusja Josepha Ratzingera z Gisbertem Greshake*, „*Kieleckie Studia Teologiczne*” 16 (2017), s. 91–106.
- Congar Y., *Bulletin de théologie dogmatique. Fins dernières*, „*Revue des Sciences philosophiques et théologiques*” 33 (1949), s. 463–464.
- Engelhard D., *Im Angesicht des Erlöserrichters. Hans Urs von Balthasars Neuinterpretation des Gerichtsgedankens*, Mainz 1999.
- Giovanni Paolo II, *Discorso in occasione della consegna del „premio internazionale Paolo VI” ad Hans Urs von Balthasar*, Città del Vaticano, 23.06.1984, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/it/speeches/1984/june/documents/hf_jp-ii_spe_19840623_premio-paolo-vi.html [dostęp: 24.10.2022].
- Greshake G., Lohfink G., *Naherwartung – Auferstehung – Unsterblichkeit. Untersuchungen zur christlichen Eschatologie*, Freiburg–Basel–Wien 1982⁵.

- Hauke M., *Auf den Spuren des Origenes. Größe und Grenzen Hans Urs von Balthasars*, Theologisches. Beilage der „Offerten-Zeitung für die katholische Geistlichkeit Deutschlands“ 35 (2005) 9, kol. 554–562.
- Healy N.J., *The eschatology of Hans Urs von Balthasar. Being as communion*, Oxford 2005.
- Jagodziński M., *Eschatologia dzisiaj* (Teologia w dialogu 18), Lublin 2018.
- Jaśkiewicz S., *Eschatologia jako „paruzjologia” – propozycja rzymskiego teologa Antonio Nitroli*, „Collectanea Theologica” 81 (2011) 3, s. 35–51.
- Kulik B., *Od paruzji do „paruzjologii”, czyli eschatologia w ujęciu Antoniego Nitroli*, „Poznańskie Studia Teologiczne” 28 (2014), s. 195–211.
- Kulik B., *L'uomo alla luce dell'eschatologia in Hans Urs von Balthasar*, Kazimierz Biskupi 2014.
- Kulik B., *Apostolstwo Dobrej Śmierci – historia i misja*, „Roczniki Teologiczne” 10 (2020), s. 81–92.
- Kulik B., *Apostolstwo Dobrej Śmierci – duszpasterstwo, formacja, działalność wydawnicza i naukowa*, „Roczniki Teologiczne” 10 (2021), s. 199–211.
- Liszka P., *Wpływ nauki o czasie na refleksję teologiczną*, Wrocław–Warszawa 1992.
- Lohfink G., *Am Ende das Nichts? Über Auferstehung und Ewiges Leben*, Freiburg–Basel–Wien 2018.
- Nitrola A., *Trattato di escatologia*, t. 1: *Spunti per un pensare escatologico*, Cinisello Balsamo (Milano) 2001.
- Nitrola A., *Trattato di escatologia*, t. 2: *Pensare la venuta del Signore*, Cinisello Balsamo (Milano) 2010.
- Nitrola A., *L'apocalittica: una dimensione essenziale della teologia cristiana*, „Filosofia e teologia” 35 (2021) 1, s. 71–86.
- Piotrowski E., *Teodramat. Dramatyczna soteriologia Hansa Ursa von Balthasara*, Kraków 1999.
- Raczyński-Rożek M., *Le escatologie della speranza. Hans Urs von Balthasar e Waclaw Hryniewicz*, Wrocław 2019.
- Rahner K., *Problemi della cristologia oggi*, w: *Saggi di Cristologia e di Mariologia*, Roma 1967, s. 3–91.
- Rahner K., *Principi teologici dell'ermeneutica di asserzioni escatologiche*, w: *Saggi sui sacramenti e sulla escatologia*, Roma 1969, s. 399–440.
- Ratzinger J., *Un uomo della Chiesa nel mondo*, w: Hans Urs von Balthasar, *Figura e Opera*, a cura di K. Lehmann, W. Kasper, Casale Monferrato 1991, s. 451–458.
- Ratzinger J., *Eschatologia – śmierć i życie wieczne*, w: *Zmartwychwstanie i życie wieczne. Studia o eschatologii i teologii nadziei* (Opera omnia 10), red. K. Gózdź, M. Górecka, Lublin 2014, s. 34–222.
- Ruiz de la Pena J.L., *L'altra dimensione*, Roma 1988.

- Scola A., *Hans Urs von Balthasar. Uno stile teologico*, Milano 1991.
- Scola A., *Jesus Christ, Our Resurrection and Life. On the Question of Eschatology*, „Communio” [wyd. amer.] 24 (1997), s. 311–325.
- Strukelj A., *Hans Urs von Balthasar e Adrienne von Speyr. L'unità di due opere*, „Communio” [wyd. wł.] 203/204 (2005), s. 27–43.
- Tüek J.-H., *Nachbetrachtung*, w: H.U. von Balthasar, *Eschatologie in unserer Zeit. Die letzten Dinge des Menschen und das Christentum*, Freiburg 2005, s. 117–130.
- Urban M., *Hans Urs von Balthasar wobec idealizmu niemieckiego. Myśl chrześcijańska a refleksja filozoficzna*, Kraków 2017.
- Wallner K.J., *Gott als Eschaton. Trinitarische Dramatik als Voraussetzung göttlicher Universalität bei Hans Urs von Balthasar*, Wien 1992.
- Weber M., *Das Goethebild Hans Urs von Balthasars in der „Apokalypse der deutschen Seele”*, Münster 2002, https://www.academia.edu/es/5207713/Das_Goethebild_Hans_Urs_von_Balthasars_in_der_Apokalypse_der_deutschen_Seele [dostęp: 24.09.2022].
- Wencel K.T., *Hans Urs von Balthasar. Teologia chwały*, Kraków 2001, s. 91–98.

Słowa kluczowe: Hans Urs von Balthasar, eschatologia, koniec świata, paruzja

IS IT THE END OF THE WORLD? AN ATTEMPT TO ANSWER THE QUESTION IN LIGHT OF THE ESCHATOLOGY ACCORDING TO HANS URS VON BALTHASAR

Summary

It seems that the recent events of the war in Ukraine, the worldwide economic crisis, climate change, and Covid 19 pandemic lead people to see in them the signs of the end of the world. This article is the attempt to consider current events in light of the faith in Christ and analyze the validity of the claim that we are nearing the end of the world. Instrumental in this endeavor will be the eschatology of Hans Urs von Balthasar – after the initial presentation of his view, the author presents Balthasar’s understanding of the end of the world and juxtaposes it with a view of an Italian theologian, Antonio Nitrola, who founds his view on eschatology on Parousia, the second coming of Christ. The article highlights the need of Christian understanding of preparation for death, and describes death as a personal end of the world, inevitable and necessary to be prepared for.

Keywords: Hans Urs von Balthasar, eschatology, the end of the world, Parousia